

СПИВАЧУК В. Л.

к. е. н., доцент
ПВНЗ «Хмельницький економічний університет»

КОШУЛАБ Н. В.

старший викладач
ПВНЗ «Хмельницький економічний університет»

СТАНОВЛЕННЯ ТОВАРНИХ ВІДНОСИН В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ У 40–50-І РОКИ ХІХ СТОЛІТТЯ

В статті автори проаналізували проблеми становлення національного ринку у Правобережній Україні: розвиток підприємництва та підприємницької ініціативи, товаризація сільськогосподарського виробництва, утворення ринкової інфраструктури та інші процеси, що сприяли формуванню товарних відносин в аграрному секторі економіки Південно-Західного краю.

Ключові слова: товарні відносини, аграрний сектор, капіталістичний уклад господарювання, національний ринок, підприємництво в сільському господарстві, інфраструктура ринку.

СПИВАЧУК В. Л.

к. э. н., доцент
ПВУЗ «Хмельницький економічний університет»

КОШУЛАБ Н. В.

старший преподаватель
ПВУЗ «Хмельницький економічний університет»

СТАНОВЛЕНИЕ ТОВАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ ЮГО-ЗАПАДНОГО КРАЯ В 40–50-Е ГОДЫ ХІХ СТОЛЕТИЯ

Автори статті проаналізували проблеми становлення національного ринку в Правобережній Україні: розвиток підприємництва і підприємницької ініціативи, товаризація сільськогосподарського виробництва, формування ринкової інфраструктури і інші процеси, що сприяли формуванню товарних відносин в аграрному секторі економіки Южно-Західного краю.

Ключевые слова: товарные отношения, аграрный сектор, капиталистический способ хозяйствования, национальный рынок, предпринимательство в сельском хозяйстве, инфраструктура рынка.

SPIVACHUK V. L.

candidate of economic sciences, associate professor
PHEE «Khmelnytsky Economical university»

KOSHULAB N. V.

senior teacher
PHEE «Khmelnytsky Economical university»

BECOMING OF COMMODITY RELATIONS IN THE AGRARIAN SECTOR OF ECONOMY OF THE SOUTH-WEST EDGE IN 40–50-IES OF XIX CENTURY

In the article author try to analyse the problems of becoming of national market in Right-bank Ukraine: development of enterprise and enterprise initiative, capitalization of agricultural production, formation of market infrastructure and other processes that assisted forming of commodity relations in the agrarian sector of economy of the South-west edge.

Keywords: commodity relations, agrarian sector, capitalist mode of manage, national market, enterprise in agriculture, market infrastructure.

ekonom.teorij.kheu@gmail.com, natamur@meta.ua

Постановка проблеми. В кінці XVIII – на початку XIX століття в Україні наростає криза кріпосницької системи, започатковується досить виразний процес виникнення

капіталістичного укладу господарювання. Натуральні форми господарських зв'язків дедалі більше поступаються місцем ринковим. Формуються товарно-грошові відносини, внутрішня і зовнішня торгівля, отримує певний розвиток фінансово-кредитна система, з'являються виразні ознаки становлення єдиного національного ринку [1, с. 11–14]. Капіталістичні форми господарювання поступово утверджуються в промисловості України. Приватні і, особливо, посесійні мануфактури поступаються місцем купецьким, заснованим на вільнонайманій праці. Однак, основою, базисом економіки України досліджуваного періоду залишалось сільськогосподарське виробництво і переробка продукції рільництва і тваринництва. А у цій сфері продовжував панувати феодально-кріпосницький уклад, який слугував істотним гальмом на шляху формування ринкових відносин. І, хоча царськими указами 1800, 1804, 1808, 1823 років завершилось юридичне покріпачення селян України, поміщицька форма господарювання перекинула шляхи проникнення капіталістичних елементів на село.

Як же формувався капіталістичний уклад господарювання в українському селі Південно-Західного краю? Адже цей невідворотний процес уже заволодів східними країнами, і економіка українських земель у складі Російської імперії не могла залишитися поза його впливом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз опублікованих досліджень даного періоду історії України свідчить, що проблема становлення ринкових відносин в тому чи іншому степені була вивчена в наукових працях вітчизняних вчених, серед яких О.Реєнт, А.Філінюк [22], Б.Лановик [2], С.Борисевич [18], В.Нечитайло [19], А.Скрипник [21], Т.Лазанська. Однак, перша половина XIX століття в українській історико-економічній літературі мало відображена. За справедливою оцінкою відомого українського історика О.Реєнта, ці події і процеси залишилися в затінку української історичної науки. Зазначені вище фактори значною мірою залишилися за межами історичних досліджень у зарубіжжі. Економічна і соціальна історія Правобережної України розглядалася російською історіографією виключно як складова соціально-економічної історії Російської імперії.

Мета дослідження. Вивчення особливостей формування ринкових відносин у сільському господарстві Правобережної України в 40–50-х роках XIX століття, на наш погляд, є актуальним як з теоретичної, так і практичної точки зору. Це тим більш важливо, що невід'ємною складовою реальної історичної картини вітчизняного минулого є історія окремих регіонів.

Виклад основного матеріалу. Частково усвідомлюючи ситуацію, пов'язану із відставанням імперії від передових європейських країн, царський уряд у той чи інший спосіб намагався реконструювати аграрний сектор економіки. Павло I, Олександр II, Микола I та їх дорадники, кожен по-своєму розуміючи проблему, обирали економічний курс, відповідно до якого здійснювалась і модернізація сільського господарства. Об'єктивно ці заходи спрямовувалися на зростання ефективності товарного виробництва у аграрному секторі економіки, становлення і урізноманітнення ринкових форм економічних взаємозв'язків.

Вважаємо за доречне наголосити, що формування товарно-ринкової системи господарювання передбачає розв'язання принаймні трьох основних завдань: а) розвиток підприємницької ініціативи і виробництва на основі вільнонайманого праці; б) становлення інфраструктури ринку; в) державне регулювання і захист інтересів визначальних суб'єктів ринкових відносин.

В умовах Російської імперії, а, відтак, України в її складі, розвиток підприємницької ініціативи та виробництва на основі вільнонайманого праці вимагав, насамперед, обмеження дворянської монополії на основний засіб виробництва – землю, та на основну масу праці – працю селян. Селянське питання, що було основоположним з огляду на необхідність відповідних часових змін у соціально-політичному кліматі імперії, знайшла своє відображення в Указі від 12 грудня 1801 року, згідно якого державним селянам, купцям та міщанам дозволялося купувати землю, не заселену кріпаками. Тим самим уряд сприяв становленню інституту селянської приватної власності на землю, стимулюючи, таким чином, розвиток підприємницької ініціативи в найбільш чисельних прошарках населення. (Державні селяни в

межах під російської України складали у 50-х роках XIX століття 40,3% від усіх селян) [2, с. 195].

У 1827 році з ініціативи члена ради Департаменту наділів Л.Перовського уряд погодився на проведення інноваційних заходів в аграрному секторі економіки. Були розроблені та втілені в життя заходи, спрямовані на зростання прибутковості царських маєтностей. Зокрема, об'єднувалися розрізнені удільні землі, що дало змогу збільшити громадські орні наділи для створення продовольчих запасів на випадок неврожаю та голоду. На продаж були спрямовані хлібні надлишки, що давало можливість здійснити певні нагромадження коштів для закупівлі племінної худоби, залучення до роботи агрономів, будівництва для селян шкіл, лікарень, ветеринарних пунктів. Певним чином зменшувалося селянське малоземелля, впорядковувалися фінансові стосунки (подушний оброк був замінений податком із землі).

В надрах чергового таємного з селянських питань «Комітету 1835 року» з'явилась концепція двоєдиної реформи, котра однаково стосувалась би і державних і поміщицьких селян. Проектом комітету передбачалося: 1) покращити господарське та правове становище державних селян; 2) законодавчо закріпити розміри наділів та повинностей кріпаків; 3) підготувати злиття поміщицьких і державних селян в один розряд.

Становище державних селян певним чином поліпшила реформа 1837–1841 років, відома як реформа міністра державних маєтностей графа Кисельова. Згідно реформи, збільшилися земельні наділи селян, подушний податок замінювався поземельним промисловим податком, у майбутньому заборонялось віддавати державні землі в оренду. Проте, з того ж 1837 року дворяни в Україні і в Росії діставали право орендувати вільні державні землі строком на 12 років [3, с. 363].

Перелічені заходи, зберігаючи існуючий порядок, усували з нього елементи особистісного рабства, пристосовували до умов товарно-грошових відносин реальні форми феодалної експлуатації селян. Поступова руйнація натурального господарства, еволюційний перехід господарської діяльності на рейки товарності та підприємництва отримали сприятливий ґрунт у великих латифундіях (фільварках) Правобережжя, вагомий ринковий потенціал котрих полягав у значних площах землі та достатньої кількості дармової кріпачкої робочої сили.

Разом з розвитком товарно-грошових відносин та становленням фільварково-ринкової системи господарювання посилювався економічний визиск селян, який зумовив зростання соціальної напруженості та посилення стихійного селянського опору. Досить згадати рух селян під проводом У.Кармалюка, що тривав понад 20 років на теренах Поділля.

Крім економічних причин значну роль відігравали і національні чинники. Адже головною масою сільського населення були українці, тоді як поміщики були, як правило, представниками інших національностей. Зокрема, до 1862 року полякам-поміщикам в Подільській губернії належало 90% всієї землі, на якій розміщувалося 1194 садиби і 817327 душ селян, в той час як російським землевласникам – 10% землі, 137 садиб і 135000 селян [4, с. 53]. Стосовно державних маєтків, то у Південно-Західному краї їх переважна більшість здавались орендарям-посесорам, які свавільним зменшенням наділів, виснажливою панщиною (2-3 дні на тиждень), гвалтами або згонами (гуртові сільськогосподарські роботи від 2 до 12 днів на рік), натуральними та грошовими поборами доводили селян до злиднів.

Попри всі відмічені особливості господарського та соціального становища Правобережжя в досліджуваній період, розклад кріпосницьких форм виробництва поглиблювався, породжуючи та формуючи товарно-ринкові відносини. А в умовах розкладу феодалізму неминуче відбувається звільнення, відмова від станової зв'язаності, обмежень у правовому регулюванні користування та розпорядження землею. Ряд імператорських указів (1801, 1803, 1827 рр.) надали право придбання землі у власність усім станам, крім закріпачених селян. Указом 1848 року право придбати землю у власність отримали і кріпаки, але за згодою поміщика. Таким чином, істотно обмежувалось монопольне право дворян на землю і створювались умови для розвитку позастанового (ринкового) землевласництва.

Поглиблення суспільного поділу праці та значний розвиток товарних відносин обумовлювали виразний процес зростання майнової нерівності та капіталістичної диференціації селянства. Найбільш сприятливим полем для розшарування селянства, для формування товарно-грошової ринкової структури господарства стала селянська промисловість. Дрібні селянські промисли в основному базувались на сировині, яку давало селянське рільництво і тваринництво. Звичайним явищем було те, що селяни займалися тим чи іншим промислом як для задоволення власних потреб, так і для збуту на ринок. Насамперед виникали дрібні підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, промисли, засновані на використанні дешевих місцевих матеріалів: глини, дерева, каменю. В селах Подільської губернії виготовляли бочки і веретена, сопілки і ложки, полотно і пояси. Селяни здавна займалися килимарством. Килими виготовляли в Немирові, Тульчині, Ямполі. [5, с. 67] Важливим засобом збагачення селянської верхівки були лихварство, гуртовий збут товарів на ярмарках і базарах. У 1818 році державним селянам дозволили влаштувати фабрики і заводи. 1848 року придбання у власність фабрик та заводів було дозволено і закріпаченим селянам (правда, за згодою поміщиків). До речі, Державна рада у 1839 році і уряд у 1840 прийняли рішення про поступову ліквідацію посесійних робітників і перехід від примусової праці до вільнонайманої [6, с. 27–29].

Заможні селяни розширювали сферу своєї господарської діяльності, займалися вже не тільки рільництвом та продуктивним тваринництвом, а й торгівлею і навіть промисловим виробництвом. На середину XIX століття чимало з них були вже власниками промислових підприємств із найманими робітниками: гуралень, цукроварень, олієнь, цегелень. У власність купців та багатих селян перейшла більшість вітряних та водяних млинів, яких у кожній губернії нараховувалося по кілька тисяч [7, с. 92].

Важливою галуззю селянського підприємництва у I половині XIX століття виступає чумацький (торгівельно-візницький) промисел. Чумакували переважно козаки та державні селяни, менше – кріпаки та міщани. Протягом року чумаки перевозили з Криму, Приазов'я, Галичини на північ України і в Росію тільки солі понад 6 млн. пудів. Наступним найбільш поширеним товаром був хліб та решта сільськогосподарських продуктів, які вивозилися за кордон через Одесу та інші чорноморські порти. Звідтіля чумаки привозили різні товари, які користувалися в Східній Європі найбільшим попитом. Мережа чумацьких шляхів поширилася на російські міста, включаючи Москву та Нижній Новгород, на Північний Кавказ, Білорусію, Польщу, Молдавію, Поволжя, Дон і Кубань. Розвиток чумацтва сприяв розшаруванню козацько-селянської маси і формуванню сільської буржуазії [8, с. 300–302]. Чумакування, промислове будівництво, дрібнотоварне виробництво (селянські промисли: виробництво саней, возів, серпів, гончарних виробів, ткацтво, шевство), розвиток селянських мануфактур сприяли формуванню досить крупних капіталів у заможних селян та міщан, в тому числі Терещенків, Яхненків, Харитоненків, Симиренків та інших фундаторів українського (в межах Російської імперії) підприємництва.

Політика самодержавства щодо дворянства і в умовах капіталізації суспільства спрямовувалась на зміцнення цього стану як соціальної бази і надійної опори абсолютизму. Разом з тим, уряд вживав заходів для зміцнення економічної ефективності маєтків та ініціювання господарської активності поміщиків. Законом 1827 року дворянам було надано право створення ремісничого виробництва, фабрик і заводів у містах без обмеження кількості робітників. Цим самим започатковувалась підприємницька діяльність у поміщицьких маєтках, спрямована, насамперед, на переробку сільськогосподарської продукції, підвищення рівня товарності виробництва. Слід мати на увазі, що в дореформений період поміщики України, особливо на Правобережжі, зосереджували у своїх руках основну частину вартості продукції. Їм належали найбільші промислові підприємства, вони тривалий час зберігали за собою панівне становище в таких найпоширеніших галузях промисловості, як горілчана, цукрова, суконна, полотняна і паперова. Принагідно відмітимо, що чимало дворянських «заводів» різного ґатунку орендувались купцями. Однак, купецька оренда у кріпосницький характер поміщицьких підприємств, в їх соціальну структуру істотних змін

не вносила, оскільки разом із виробничою базою – підприємствами – орендувалась і робоча сила – кріпаки.

Отже, в крупних маєтках Південно-Західного краю відбувається становлення досить розгалужених галузевих та прибуткових промислів. Поміщики Подільської губернії, зокрема, займалися шовківництвом. Так, у 30-тих роках XIX століття шовковичні дерева вирощувалися в Балтському, Могилівському, Кам'янецькому, Урицькому і Ямпільському повітах. Там же вироблявся і шовк. В 1836 році було розведено 13326 дерев і вироблено сирцю 9 пудів 33 фунти [9, с. 9].

В дворянських економіях функціонували мануфактури з виробництва скла, цегли, вина, горілки, тютюну, паперу, сукна, переробки шкіри та інші. Та найбільші прибутки поміщикам приносили гуральні і цукрові заводи. До прикладу, на Поділлі діяло 13 цукроварень, зокрема, у Вишнівчику (1814 р.), Городку (1839 р.), Красикові (1842 р.), Шепетівці (1843 р.), Антонінах (1845 р.). Завдяки цьому цукрові буряки стали провідною культурою в структурі землеробства і складала понад 15% загальної площі їх посіву в Росії. [4, с. 54] Вже у 1861 році в Подільській губернії було 32 цукрові заводи, на яких було вироблено 530644 пудів цукру [9, с. 12].

Характерною особливістю дворянсько-поміщицького підприємництва на Правобережжі була яскраво виражена тенденція монополізації. Панівне становище займали поміщицькі підприємства в суконній галузі текстильного виробництва, центром якого в досліджуваній період було Правобережжя. Частка цих підприємств в загальному обсязі виробництва становила 65,5% [2, с. 226].

Практично абсолютною була монополізація такої визначальної галузі промисловості Південно-Західного краю як цукроваріння. Зокрема, у 1848 році у купців Правобережжя було у власності лише 3,7% заводів та в оренді 1,8%. Загалом по Україні у 1852 році купцям належало лише 3,1% від загальної кількості підприємств. Звісно, що за цих умов в пореформений період про успішну боротьбу купецького капіталу з поміщиками-монополістами (Потоцькі, Браницькі) не могло бути і мови. Більше того, така значна в цукроварінні фірма (пригадаймо Шевченкове «Батьку, батьку Кіндрате, що ти тут наробив»), як «К.М. Яхненко і Ф.С. Симиренко» не витримала конкуренції з боку поміщицьких підприємств та, швидше, адміністративного, ніж ринкового, тиску, і у 1861 році, потрапивши у борги, припинила платежі [10, с. 18].

В цілому ж, протягом 1825–1860 років число промислових підприємств в Україні зросло більше ніж у три рази. В багато разів збільшилась кількість робітників на них і обсяг виробленої ними продукції, причому кількісне зростання робітників відбувалось, в основному, за рахунок вільнонайманих. [11, с. 192]. Напередодні реформи 1861 року вони становили в промисловості України не менш як 54% загальної кількості робітників [12, с. 22].

Розвиток мануфактурної, а відтак, фабричної промисловості в досліджуваній період сприяв створенню постійних робітничих кадрів, відірваних від землеробства і позбавлених всіх засобів виробництва, що, в свою чергу, приводило до зростання ємкості внутрішнього ринку. Збільшується попит на промислову сировину, продовольчі та промислові товари. Формуючи ринок сільськогосподарської сировини та продовольчих товарів, постачаючи село промисловими товарами і удосконаленими знаряддями праці, промисловість здійснювала основний вплив на розхитування підвалин феодально-натурального господарства і становлення капіталістичного способу виробництва. Поглиблення суспільного поділу праці, поширення сфери застосування товарно-грошових відносин створюють сприятливі умови для розвитку торгівлі, формування системоутворюючих засад ринкової інфраструктури.

Не можна не погодитись із тезою про безпосередню залежність обсягу та характеру постійної та базарної (не ярмаркової) торгівлі в тому чи іншому населеному пункті від рівня розвитку місцевої промисловості [13, с. 103]. Зростання міської постійної торгівлі виявлялось у збільшенні кількості торгівельних закладів і суми їх торгових операцій. В крамницях-лавках продавались різноманітні промислові та сільськогосподарські товари,

розвивалась мережа закладів, що виготовляли на продаж різні страви. Значна частина торгівельних закладів спеціалізувалась на продажу одного або декількох видів товарів [10, с. 104]. З кінця XVIII і протягом першої половини XIX зростало число торговельних закладів не лише у містах, а й у містечках. Якщо у 1825 році в містах України налічувалося понад 3660 крамниць, то на 1861 рік їх уже було близько 15100 [14, с. 367].

Разом з тим, у першій половині XIX століття вирішальну роль в становленні інфраструктурних параметрів ринку і розвитку товарно-грошових відносин як основи формування капіталістичної системи господарювання, відігравали ярмарки, мережа яких в Україні була особливо густою [11, с. 193].

Соціально-економічне та господарське значення ярмарків полягало в тому, що через них здійснювалася концентрація і перерозподіл товарів по різних регіонах країни. Тісний зв'язок існував між ярмарковою, базарною і постійною торгівлею. Закуплена на базарах невеликими частинами сільськогосподарська продукція реалізовувалася на ярмарках, а, відповідно, промислова продукція через ярмарки і базари потрапляла до кінцевого споживача. Зокрема, в 30–40-і роки XIX століття двічі на рік проходили ярмарки в містечку Ярмолинці на Поділлі – Петропавлівський з 15 червня по 1 липня (за старим стилем) та зимовий, який звався Михайлівським, з дещо меншим товарообігом. Щороку розширювались під ярмарок площі як у самому містечку, так і на Грабині – одній з околиць Ярмолинець. Товари доставляли близько 500 купців, не говорячи вже про широкий асортимент виробів ремісників – селян і міщан. З Москви і Лодзі везли текстиль, сукно – з дунаєвських фабрик, розкішні карети – з Австрії, чай, цитрусові та іншу ласу продукцію – з Греції, Кавказу, Молдови.

На ярмарку можна було купити все, починаючи з найвигадливіших дрібничок і закінчуючи шкіряними і сап'яновими виробами з Могилева-Подільського, цукром, галантерейними товарами, сільськогосподарськими машинами, заводською продукцією українського та закордонного виробництва, продукцією сільськогосподарського виробництва, взуттям Ярмолинецьких та бердичівських майстрів, домотканими та гончарними виробами із навколишніх сіл і містечок.

В Ярмолинцях, як ніде на інших ярмарках, був дуже широкий вибір коней. Щоб показати товар сповна, влаштовувались кінні змагання, виставки, а переможці одержували нагороди. Жеребців і кобил продавали по досить високій ціні. Непоганими були торги всіма товарами, яких завозилося на суму близько 2,5 млн карбованців [23, арк. 8, 9].

Значними товарними оборотами виділялись ярмарки в Балті, Бердичеві, Києві та інших містах Правобережжя, які обслуговували не тільки господарсько-адміністративні частини України, а й були важливими пунктами всеросійського обміну. На ярмарках, особливо великих, набула поширення гуртова торгівля, яку переважно вели купці та поміщики. Для Київського Контрактового ярмарку була характерною біржова торгівля (за відповідними зразками товарів) [11, с. 194].

Геополітичне становище Правобережної України, її зручне географічне розташування як у самій Російській імперії, так і щодо європейських країн і Чорного моря визначили роль і місце регіону в експортно-імпортній торгівлі Російської імперії. Багатий на чорноземі Південно-Західний край став основним джерелом отримання кращих сортів пшениці, що складала переважний зміст хлібної торгівлі Російської імперії у першій половині XIX століття. Головними споживачами українського хліба були Австрія, Греція, Італія (особливо Генуя та Ліворно), Туреччина. [12, с. 114]. Засобом зосередження хліба, інших харчових продуктів (зокрема, м'яса), слугували ярмарки та торги в Умані, Білій Церкві, Ковелі, Острозі, Луцьку, Житомирі, Балті, Могилів-Подільському, Ямполі та інших містах і містечках краю [11, с. 55].

Таким чином, розгалужена мережа ярмарків, тісно пов'язана з базарною і постійною торгівлею, сприяла становленню ринково-господарських стосунків, розвитку місцевого підприємництва, формуванню транспортних, обслуговуючих (житло, харчування), допоміжних та інших елементів ринкової інфраструктури.

Важливим чинником формування товарно-грошових ринкових відносин і творення підприємницького середовища є їх державне регулювання і правовий захист інтересів визначальних суб'єктів ринкових форм господарювання. В першій половині XIX століття в законодавство Російської імперії було введено ряд актів, спрямованих на правове обґрунтування нових соціально-економічних та господарських явищ, інтеграцію економіки імперії в існуючі міжнародні стосунки, певною мірою узгодження російської дійсності з процесами, що відбувались в соціальному, економічному, господарському розвитку Європи.

В процесі здійснення реформаторських заходів в західних губерніях значна увага приділялася законодавчому регулюванню приватних прав на землю не чисельної категорії селян Правобережної України – «вільних людей». Вперше офіційне визнання існування «вільних людей» було зафіксоване в сенатському указі від 19 жовтня 1807 року, а вдруге – конфірмованим положенням Комітету в справах Західних губерній від 23 листопада 1837 року. На підставі цих законодавчих актів казенні палати Правобережної України розглядали справи осіб, які мешкали в поміщицьких маєтках і ревізією 1795 року були визнані вільними, але наступними ревізіями зараховані у кріпосний стан. Уряд прагнув довести права цих людей на вільний стан і підпорядкувати цю верству населення державному управлінню. 1847 року російська влада черговий раз звернула свою увагу на властиву лише для західних губерній Російської імперії соціальну категорію сільських мешканців, які називалися «вільні люди». 23 травня 1847 року Микола I затвердив положення Комітету у справах Західних губерній з облаштування тих «вільних людей», які мешкали в поміщицьких маєтках. Чітко формулювались їхні права і обов'язки, тобто, розписувались оподаткування та повинності. Визначалися правила приписки «вільних людей» до приватних земельних угідь, як поміщицьких, так і купецьких, міщанських та однодворців. Приписка до приватних земель дозволялася лише за умови укладання контракту від 6 до 12 років, зареєстрованого в земських судах. Визначалися умови переходу «вільних людей» на інші землі чи у інший стан. Переселення дозволялось за розпорядженням казенних палат. Таким чином, цей законодавчий акт регламентував умови перебування «вільних людей» на землях приватних осіб і обмежив їх експлуатацію польськими землевласниками [18, с. 28-29].

Як уже зазначалося вище, ціла низка законодавчих та підзаконних актів стосувались становища державних селян, які були соціальною базою для формування господарств фермерського типу. Саме тих господарств підприємницького ринкового спрямування, становлення яких в Україні досить тривалий час замовчувалося [19, с. 61]. Виходячи із необхідності пристосувати існуючу господарську систему до нових економічних реалій, царський уряд сприяв зміцненню заможної верхівки селянства. Указом від 12 грудня 1801 року державним селянам надавалося право нарівні з купцями і міськими жителями купувати землю, не заселену кріпаками [2, с. 195]. Саме внаслідок зрівняння прав міщан, купців і, особливо, селян на купівлю землі в Україні почали відроджуватись підприємницькі фермерські господарства, засновані на вільнонайманій праці та новітній техніці [20, с. 7]. В інтересах верхівки заможного селянства був прийнятий і царський указ 1818 року, за яким селянам надавалося право, звісно, за згодою місцевого начальства, засновувати власні фабрики і заводи, що відкривало перед селянами сприятливі перспективи для становлення, розширення і спеціалізації виробництва відповідно до вимог ринку.

Висновки. Підсумовуючи викладене, відмітимо, що протягом першої половини XIX століття, особливо, в 40–50-і роки, уряд Російської імперії та наділені майже безмежними повноваженнями місцеві губернатори [21, с. 196–198] здійснили ряд законодавчих кроків щодо становлення системоутворюючих засад господарських структур товарно-ринкового типу. Внаслідок цього, виникала, розширювалась і зростала товаризація сільськогосподарського, переробного виробництва і створювались відповідні умови для розвитку підприємництва в цілому, підприємницької ініціативи зокрема не тільки в крупних дворянських латифундіях, а в досить широких колах як вільного, так і залежного населення. Разом з тим, зростала мережа базарів, ярмарків, закладів постійної торгівлі; розвивався чумацький промисел, шляхи сполучення, що сприяло становленню окремих елементів

ринкової інфраструктури, активізувало товарно-грошові відносини, їх проникнення в усі сфери соціально-економічного життя. Всі вищеназвані процеси отримали своє законодавче обґрунтування.

Список використаних джерел

1. Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики / Э.Л. Лортикян – Харьков : Консул, 2004. – С. 11–14.
2. Лановик Б.Д. Економічна історія України : підручник для студ. вищих навч. закл. / Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. ; за ред. Б.Д. Лановика. – К. : Юридична книга, 2004. – С. 195.
3. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. Т. 1 / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка ; кол. Авторів : В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 363.
4. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини / П.Я. Слободянюк. – Хмельницький : Поділля, 2004. – С. 53.
5. Історія міст і сіл УРСР : в 26 томах. Вінницька область / гол. ред. кол. Тронько П.Т. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – С. 67.
6. Шелымагин И.И. Фабричное трудовое законодательство в России (вторая половина XIX века) / И.И. Шелымагин – М., 1947. – С. 27–29.
7. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999. – С. 92. – (Україна крізь віки. – Т. 9).
8. Кормич Л.І. Історія України від найдавніших часів і до XXI століття : навч. посібник / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. – 4-е вид. – Х. : Одиссей, 2004. – С. 300–302.
9. Непочотний В.В. Аграрні відносини в Подільській губернії в першій половині XIX століття / В.В. Непочотний. – К. : Четверта хвиля, 1999. – С. 9.
10. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX столітті / Л.Г. Мельник. – К. : Видавництво Київського університету, 1972. – С. 18.
11. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII століття до 1861 року) / І.О. Гуржій – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. – С. 192.
12. Гуржій І.О. Боротьба трудящих України за соціальне і національне визволення / Гуржій І.О., Лещенко М.Н. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1967. – С. 22.
13. Казьмирчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. – К. : Міжнародна фінансова агенція, 1998. – С. 103.
14. Історія Української РСР : у двох томах / редкол. : К. К. Дубина (голов. ред.), І. О. Гуржій (заст. гол. ред.), В. А. Дядиченко, О. К. Касименко, М. І. Супруненко, Ф. П. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. I. – С. 367.
15. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття : в 2 т. / Слабченко Михайло Єлисейович – Т. 1. – Одеса : Державне видавництво України, 1925. – С. 114.
16. Инвентарныя положения западных губерний (составлено в земском отделе Министерства внутренних Дел). Отдел третий. – Издание Комиссий для составления Положений о крестьянах. 1859. – С. 60–63.
17. Нариси з історії України. Вип. 8: Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX століття / АН УРСР. Інститут історії України / відп. ред. С.Н. Белоусов. – К. : Вид-во АН УРСР, 1939. – С. 184.
18. Борисевич С.О. Політико-правове розв'язання поземельного становища «вільних людей» / С.О. Борисевич // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 17. – С. 28–29.
19. Нечитайло В.В. Формування підприємницької форми господарювання в аграрному секторі України в умовах кризи кріпосництва (початок – середина XIX століття) / В.В.

Нечитайло // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 16. – С. 61.

20. Селянський рух на Україні. 1826–1849 роки : збірник документів і матеріалів / упоряд. П.Баран, Г.В. Боряк, М.І. Бутич, М.Г. Вавричин, О.А. Купчинський, Ф.І. Стеблій, В.С. Шандра. – К. : 1985. – С. 7.

21. Скрипник А.Ю. Подільські губернатори першої половини ХІХ століття / А.Ю. Скрипник // Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 196–198.

22. Філінюк А.Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. / Анатолій Григорович Філінюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам.-Подільський, 2002. – Т. 8 (10). – С. 231–232.

23. Хмельницький обласний державний архів, ф. 3906, оп. 1, спр. 16, арк. 8, 9.
